

O'ZBEK TILIDA ZAMON KATEGORIYASINING SHAKLLANISHI
VA TURLARI

Karimjonova Madinabonu Zafarjon qizi

Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti

Xorijiy til va adabiyoti: Amaliy fanlar fakulteti, 1-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: Asqarova Shaxnoza Kamolidinovna

karimjonovamadina48@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tilida zamon kategoriyasining shakllanish jarayoni hamda uning asosiy turlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Zamon kategoriyasi fe'l so'z turkumining muhim grammatik belgilardan biri sifatida harakat va holatning nutq paytiga nisbatan vaqt jihatidan munosabatini ifodalaydi. Ishda zamon shakllarining tarixiy taraqqiyoti, ularning morfologik ko'rsatkichlari hamda nutq jarayonida qo'llanish xususiyatlari izchil yoritiladi. Tadqiqot davomida o'zbek tilida mavjud bo'lgan o'tgan zamon, hozirgi zamon va kelasi zamon shakllari, shuningdek, ularning ma'no nozikliklari va uslubiy imkoniyatlari misollar asosida ko'rib chiqiladi. Zamon shakllarining sodda va murakkab ko'rinishlari, shaxs-son qo'shimchalari bilan uyg'unlashuvi hamda sintaktik vazifalari tahlil etiladi. Shuningdek, zamon kategoriyasining shakllanishida tarixiy manbalar va til taraqqiyoti omillarining o'rni haqida fikr yuritiladi. Maqola natijalari o'zbek tilshunosligida fe'l kategoriyalarini chuqurroq o'rganish, ayniqsa, zamon shakllarining nazariy va amaliy jihatlarini aniqlashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: zamon kategoriyasi, fe'l, grammatik kategoriya, o'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon, morfologik ko'rsatkichlar, zamon shakllari, til taraqqiyoti.

Abstract: This article examines the formation and types of the tense category in the Uzbek language from a theoretical and linguistic perspective. The tense

category, as one of the essential grammatical features of the verb, expresses the temporal relation of an action or state to the moment of speech. The study consistently analyzes the historical development of tense forms, their morphological markers, and their functional characteristics in actual language use. The research focuses on the main tense forms in Uzbek - past, present, and future and explores their semantic nuances and stylistic functions through illustrative examples. Both simple and compound tense forms are discussed, along with their interaction with personal endings and their syntactic roles within sentence structure. In addition, the paper considers the influence of historical sources and language development processes on the formation of the tense system. The findings contribute to a deeper understanding of verbal categories in Uzbek linguistics and help clarify both the theoretical foundations and practical usage of tense forms.

Keywords: *tense category, verb, grammatical category, past tense, present tense, future tense, morphological markers, tense forms, language development*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются формирование и виды категории времени в узбекском языке с теоретико-лингвистической точки зрения. Категория времени, являясь одной из важнейших грамматических характеристик глагола, выражает временное соотношение действия или состояния с моментом речи. В работе последовательно анализируются историческое развитие временных форм, их морфологические показатели, а также особенности функционирования в речевой практике. Особое внимание уделяется основным временным формам узбекского языка, прошедшему, настоящему и будущему времени, а также их семантическим оттенкам и стилистическим возможностям. Рассматриваются как простые, так и сложные формы времени, их взаимодействие с личными окончаниями и синтаксические функции в структуре предложения. Кроме того, освещается роль исторических источников и факторов языкового развития в формировании системы времен. Результаты исследования способствуют более глубокому осмыслению глагольных категорий в узбекском*

языкознанию и уточнению как теоретических положений, так и практических аспектов употребления временных форм.

Ключевые слова: категория времени, глагол, грамматическая категория, прошедшее время, настоящее время, будущее время, морфологические показатели, временные формы, развитие языка

KIRISH. Til jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan murakkab va ko‘p qatlamli tizimdir. Unda voqelikning turli jihatlarini, xususan, harakat va holatning vaqt bilan bog‘liqligi grammatik vositalar orqali ifodalanadi. Shu ma‘noda zamon kategoriyasi fe‘lning eng muhim grammatik belgilaridan biri bo‘lib, nutqda harakatning nutq paytiga nisbatan vaqt munosabatini belgilaydi. Zamon shakllari orqali so‘zlovchi voqeaning sodir bo‘lganligi, davom etayotganligi yoki kelgusida yuz berishini aniq ifodalaydi. O‘zbek tilida zamon kategoriyasi o‘zining tarixiy taraqqiyoti, shakllanish bosqichlari va funksional imkoniyatlari bilan alohida ilmiy qiziqish uyg‘otadi. Til taraqqiyoti jarayonida zamon shakllari takomillashib, semantik va uslubiy jihatdan boyib borgan. Ayniqsa, o‘tgan, hozirgi va kelasi zamon shakllarining ma‘no nozikliklari hamda qo‘llanish doirasi fe‘l tizimining ichki rivojlanish qonuniyatlarini aks ettiradi.

Zamon kategoriyasining shakllanishi nafaqat morfologik ko‘rsatkichlar bilan, balki sintaktik va semantik omillar bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Fe‘lning zamon shakllari shaxs-son qo‘shimchalari bilan uyg‘unlashib, gap tarkibida muhim sintaktik vazifa bajaradi. Shu bois mazkur masalani tizimli ravishda o‘rganish o‘zbek tilshunosligida fe‘l kategoriyalarining nazariy asoslarini yanada aniqlashtirishga xizmat qiladi. Mazkur maqolada o‘zbek tilida zamon kategoriyasining shakllanish jarayoni, uning asosiy turlari hamda grammatik xususiyatlari ilmiy tahlil asosida yoritiladi. Tadqiqot natijalari zamon shakllarining nazariy talqinini boyitish va ularning amaliy qo‘llanishini chuqurroq anglashga imkon yaratadi.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR SHARHI. Mazkur tadqiqotni amalga oshirish jarayonida o‘zbek tilshunosligiga oid ilmiy manbalar chuqur o‘rganildi. O‘zbek tilida zamon kategoriyasining grammatik tabiati, uning semantik

va morfologik xususiyatlari tilshunos olimlar tomonidan turlicha talqin qilingan. Jumladan, o'zbek adabiy tilining grammatik tizimi haqidagi dastlabki nazariy qarashlar G'. Abdurahmonov va Sh. Shukurov tomonidan berilgan bo'lib, ularning ishlarida fe'l kategoriyalari, xususan, zamon shakllarining grammatik ifodalanishi tizimli ravishda yoritilgan. Shuningdek, N. Mahmudov o'z tadqiqotlarida o'zbek tilining nazariy grammatik masalalarini chuqur tahlil qilib, grammatik kategoriyalarning semantik va funksional jihatlariga alohida e'tibor qaratgan. R. Sayfullayeva va B. Mengliyev tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda esa zamon kategoriyasining morfologik ko'rsatkichlari hamda ularning nutq jarayonidagi qo'llanish xususiyatlari keng yoritilgan. Rus tilshunosligida A. V. Bondarko tomonidan ishlab chiqilgan funksional grammatika nazariyasi ham mazkur tadqiqot uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qildi. Ushbu yondashuv zamon va aspekt munosabatlarini funksional jihatdan tahlil qilish imkonini beradi. Tadqiqot jarayonida tavsifiy, qiyosiy-tarixiy, semantik va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. Ilmiy manbalar tahlili asosida o'zbek tilida zamon kategoriyasining tizimli xususiyatlari, tarixiy rivojlanish bosqichlari hamda nutqdagi funksional imkoniyatlari o'rganildi.

NATIJAR VA MUHOKAMA. O'zbek tilida zamon kategoriyasi fe'l tizimining eng muhim grammatik kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, zamon shakllari harakat yoki holatning nutq momentiga nisbatan vaqt jihatdan munosabatini ifodalashga xizmat qiladi. O'zbek tilida zamon kategoriyasi asosan o'tgan, hozirgi va kelasi zamon shakllari orqali namoyon bo'ladi. Har bir zamon shakli o'ziga xos morfologik ko'rsatkichlarga ega bo'lib, ular yordamida ma'no aniqligi ta'minlanadi.

O'tgan zamon shakllari harakatning nutq paytidan oldin sodir bo'lganligini bildiradi. O'zbek tilida o'tgan zamon bir nechta ko'rinishga ega bo'lib, -di, -gan, -ibdi kabi qo'shimchalar orqali ifodalanadi. Ushbu shakllar harakatning yakunlanganligi, guvohlik darajasi yoki davomiylig ma'nolarini ham ifodalashi

mumkin. Masalan, harakatning bevosita kuzatilgan yoki eshutilganligi o'tgan zamon shakllarining semantik xususiyatlarini kengaytiradi.

Hozirgi zamon shakllari nutq paytida davom etayotgan yoki doimiy xarakterga ega harakatlarni ifodalashda qo'llaniladi. Bu zamon shakli -yap, -moqda, -yotir kabi morfologik ko'rsatkichlar yordamida hosil qilinadi. Hozirgi zamon shakllari harakatning davomiyligi, muntazamligi yoki umumiy xususiyatini ifodalashda muhim rol o'ynaydi.

Kelasi zamon shakllari esa nutq momentidan keyin sodir bo'lishi kutilayotgan harakatlarni ifodalaydi. Kelasi zamon ma'nosi -a/-y, -moqchi, -ajak kabi qo'shimchalar orqali ifodalanadi. Ushbu shakllar so'zlovchining niyati, rejalashtirilgan harakat yoki taxminiy kelajak voqealarini bildirishda qo'llaniladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, zamon kategoriyasi nafaqat morfologik, balki semantik va sintaktik jihatdan ham murakkab tizimga ega. Zamon shakllari shaxs-son qo'shimchalari bilan uyg'unlashib, gap tarkibida kesim vazifasini bajaradi. Natijalar o'zbek tilida zamon kategoriyasining funksional imkoniyatlari keng ekanligini ko'rsatadi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilida zamon kategoriyasi fe'l tizimining muhim grammatik va semantik tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari o'zbek tilida zamon shakllarining boy tizimga ega ekanligini, ular orqali harakat va holatning vaqtga munosabati aniq va tizimli tarzda ifodalanishini ko'rsatdi. Zamon kategoriyasi tilning grammatik qurilishida muhim o'rin tutib, nutqning mantiqiy va mazmuniy aniqligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida o'zbek tilida zamon shakllarining tarixiy taraqqiyoti, morfologik ko'rsatkichlari hamda semantik xususiyatlari tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, o'tgan, hozirgi va kelasi zamon shakllari o'ziga xos ma'no nozikliklariga ega bo'lib, ular nutq vaziyatiga qarab turli uslubiy vazifalarni bajaradi. Ayniqsa, zamon shakllarining sintaktik birliklar bilan bog'lanishi fe'l kategoriyalarining tizimli xarakterga ega ekanligini tasdiqlaydi. Shuningdek, zamon kategoriyasining shakllanishi til taraqqiyoti jarayoni bilan chambarchas bog'liq

bo'lib, tarixiy rivojlanish davomida zamon shakllari takomillashib borgan. Bu esa o'zbek tilining grammatik imkoniyatlari keng va boy ekanligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, o'zbek tilida zamon kategoriyasini o'rganish tilshunoslik nazariyasini boyitish bilan birga, tilning amaliy qo'llanish xususiyatlarini ham chuqurroq anglashga yordam beradi. Mazkur tadqiqot natijalari kelgusida o'zbek tili fe'l kategoriyalarini yanada chuqurroq o'rganish uchun muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurahmonov, G., & Shukurov, Sh. (2002). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: O'qituvchi.
2. Bondarko, A. V. (1987). *Teoriya funktsionalnoy grammatiki*. Moscow: Nauka.
3. Mahmudov, N. (2013). *O'zbek tilining nazariy grammatikasi*. Toshkent: Fan.
4. Rahmatullayev, Sh. (2006). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: Universitet.
5. Sayfullayeva, R., & Mengliyev, B. (2009). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
6. Tursunov, U., Muxtorov, J., & Rahmatullayev, Sh. (1992). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: O'zbekiston.
7. Shoabdurahmonov, Sh., et al. (1980). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: O'qituvchi.